

A question about expedience of confession of ideological function in the system of functions of the modern state is considered, its public necessity and social role are reasonable. Importance of re-comprehension of the state-centrist approach near understanding of ideological function and perception of new anthropocentric paradigm, that is based on confession of man the greatest social value, is marked.

УДК 340.12

А. М. Мерник

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Подано визначення інституції громадянського суспільства, сформульовано основні її ознаки; продемонстровано відмінності між соціальним інститутом та соціальною інституцією; зроблено спробу відмежувати та окреслити основні відмінності між інститутом держави та інституцією громадянського суспільства.

Процес реформування, який здійснюється в нашій державі, поставив перед юридичною наукою ряд складних теоретичних проблем, які потребують комплексного дослідження. Однією з них є поняття громадянського суспільства в цілому та його структурних елементів зокрема.

Дослідження громадянського суспільства характеризується множинністю підходів до розуміння сутності зазначеного явища, відсутністю єдиного погляду щодо його ознак і суперечливістю поглядів на визначення кола інституцій, з яких воно складається.

Поняття «інституція» вживається або як синонімічне «інституту» поняття, або як опозиційне до нього. Під інституціями розуміють об'єднання громадян, які формуються добровільно для представлення та захисту інтересів певної групи членів суспільства. Звідси можна окреслити дві ознаки інституцій: по-перше, це формування об'єднання громадян на добровільній основі; по-друге, це представлення та сприяння у реалізації приватних інтересів членів певного суспільства.

Державні утворення класифікують як інституції суспільства. Проте аналіз взаємовідносин держави та громадянського суспільства, їх ознак, особливостей формування та здійснення своїх функцій не дозволяє застосовувати у юридичній науці одне й те саме поняття для позначення елементів громадянського суспільства і держави. Для формування теоретичної бази концепції громадянського суспільства необхідно чітко сформулювати понятійний апарат явища, яке вивчається.

Аналізуючи відносини, що складаються між державою і громадянським суспільством, слід зазначити, що обидві ці сфери є ланками суспільного організму [1, с. 359]. Тому для з'ясування поняття і ознак інституцій громадянського суспільства необхідно розглянути поняття «соціального інституту».

© Мерник А. М., 2012

Концепція соціального інституту розвивалась поступово. Майже кожен значний соціологічний текст за останні сто років відзначав важливість функціонального поділу соціального життя на сфери – політику, економіку, релігію тощо – кожна з яких є певним соціальним інститутом [2, с. 92].

Поняття «соціальний інститут» належить до наукових термінів, які не мають міждисциплінарних меж і широко використовується майже у всіх галузях суспільствознавства. Однак незважаючи на значний евристичний потенціал цього терміна, його застосування в наукових дослідженнях викликає труднощі й непорозуміння. Перш за все це пов'язано з тим, що предметне поле поняття «інститут» охоплює дуже широкий діапазон соціальних утворень. Відображенням такого стану справ є чимала кількість визначень, згідно з якими до інститутів можуть бути віднесені зовсім різні за змістом і призначенням соціальні явища [3, с. 43].

Погляди на таке поняття, як соціальний інститут, є різними, навіть взаємовиключними. Проте, одне із завдань наукових досліджень – це вивчення різних підходів та формування на основі них певної системи знань. Так, розглянувши найбільш поширені з визначень соціального інституту, польський соціолог М. Маліковський виділив п'ять типів дефініцій. Перший тип, умовно названий ним «біхевіористським», охоплює визначення, в яких інститут трактується як усталений, організований спосіб дії, що регулярно відтворюється у повсякденній життєдіяльності людей [4, с. 347]. Другий тип акцентує увагу на засобах організації дії: зразках і правилах поведінки [5, с. 115]. Деякі уточнення в подібний тип визначень вносить Т. Парсонс, зосереджуючись на тих зразках, які в суспільстві вважаються належними, законними, очікуваними, тобто отримали нормативний статус [6, с. 69]. З цим доповненням розглянутий тип визначень отримав назву аксіологічно-нормативного.

Віднесені до третього типу дефініції окреслюють інститут як соціальну роль, вкрай важливу для функціонування громадськості. Останнє концентрується на змісті діяльності та засобах її регулювання, які є невід'ємними складовими соціальної ролі. Визначення третього типу ширше за попередні, оскільки крім вже розглянутих характеристик соціальної ролі враховують і таку її невід'ємну ознаку, як спрямованість на виконання певних соціальних функцій. Виходячи з цього, цей тип визначень називають функціональним [7, с. 138].

Визначення, віднесені до четвертого типу, трактують інститут як формальну організацію в тому сенсі, в якому її розуміють у теорії організації та управління, а також у соціології організації. Спільним для таких визначень є тлумачення інституту як об'єднання (групи) людей, покликаних реалізувати окреслені цілі засобами, якими вони забезпечені для цього. Беручи до уваги схожість такого розуміння інституту з поняттям формальної організації, цей тип визначень отримав назву організаційного [3, с. 44]. Зазначений

підхід є найбільш цікавим для розгляду складових елементів громадянського суспільства, оскільки в запропонованій дефініції містяться ознаки, характерні для інституцій громадянського суспільства.

Що стосується п'ятого типу дефініцій, то тут головним критерієм типології обрано походження інститутів, які визначають як суспільні утворення, покликані до життя і санкціоновані державою, що забезпечуються нею необхідними засобами, в тому числі нормативними. Такі утворення – державні установи, призначенням яких є втілення у суспільну практику нормативних (правових) вимог, підтримка їх від імені держави, здійснення контролю за їх дотриманням і, якщо необхідно, застосування відповідних санкцій. Цей спосіб визначення інституту, на думку М. Маліковського, можна назвати правовим, оскільки в такому випадку статус, кошти та цілі діяльності інституту визначаються і закріплюються правом [7, с. 140].

Останній підхід, на відміну від попереднього, найкраще характеризує інститути держави і державних органів. Проте слід уточнити, що у правовій демократичній державі не лише інститути держави діють у межах правового поля, а й інституції громадянського суспільства. Тому головною ознакою, яка відмежовує організаційний та правовий типи має бути не нормативна урегульованість діяльності інституту, а механізм і мета створення. Так, громадський інститут, відповідно до організаційного підходу, створюється добровільно громадянами та діє з метою реалізації цілей, для яких вони утворювалися. Відповідно до так званого правового типу інститут утворюється державою і головне його призначення – здійснення її функцій.

Кожен із розглянутих типів визначень відображає свій аспект інституту як суспільного утворення, фіксує його в тих формах прояву, які становлять предмет того чи іншого напрямку досліджень, а тому сприймається, аналізується та описується у відповідних цьому напрямку термінах [3, с. 45].

Соціальні інститути – це специфічні утворення, що забезпечують відносну стійкість зв'язків і відносин у межах соціальної організації суспільства, історично обумовлені форми організації та регулювання суспільного життя. Це стійкі форми організації спільної діяльності людей, що склалися історично. Вони повинні забезпечити надійність, регулярність задоволення потреб суб'єктів, груп, суспільства в цілому. Соціальні інститути визначають життєдіяльність будь-якого суспільства [8, с. 61].

Використовуючи поняття «соціальний інститут», частіше мають на увазі різного роду упорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, мають такі характеристики: постійність і міцність взаємодій між учасниками зв'язків і відносин; чітке визначення функцій, прав і обов'язків, які забезпечують взаємодію кожного з учасників зв'язків; регламентація та контроль за взаємодією суб'єктів; наявність спеціально підготовлених кадрів, що забезпечують функціонування соціальних інститутів [9, с. 6].

Тобто, до головних ознак соціального інституту можна віднести наступні: він є історично обумовленою формою організації суспільного життя; головне призначення соціального інституту – задоволення конкретних соціальних потреб; він забезпечує відносну стійкість зв'язків і відносин у межах соціальної організації суспільства; в межах соціального інституту наявне чітке визначення функцій, прав і обов'язків кожного з учасників; наявні регламентація діяльності та спеціально підготовлені кадри, що забезпечують функціонування соціального інституту.

Такі ознаки соціального інституту, як стійкість зв'язків і відносин, чітке визначення функцій, прав і обов'язків кожного з учасників, наявність спеціально підготовлених кадрів, що забезпечують функціонування соціального інституту, не дозволяють говорити про те, що складові громадянського суспільства є соціальними інститутами. Певні схожі риси є: історична обумовленість формування та призначення, яке полягає у задоволенні конкретних соціальних потреб. Саме тому для позначення елементів громадянського суспільства пропонуємо використовувати термін «інституція».

Слід наголосити й на тому, що зазначені ознаки соціального інституту є характерними для іншого соціального утворення – держави та її елементів.

Проте в науковій літературі не розмежовуються поняття інституції громадянського суспільства та інституту держави. Термін «соціальний інститут» застосовується для позначення як громадянського суспільства, так і держави; як складових елементів громадянського суспільства, так і утворень держави. Це, в якійсь мірі, є однією з причин відсутності сталого визначення самого поняття громадянського суспільства, єдності підходів до характеристики його основних ознак, а головне – до неможливості формулювання визначення його структурного елементу та формування його внутрішньої структури.

М. В. Цвік у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Проблеми теорії соціалістичної демократії (державно-правові аспекти)», розглядаючи інститут соціалістичної демократії, пише, що можна сказати зі всією впевненістю, що інститути демократії належать до числа державно-правових. Проте, у розумінні державно-правового інституту відсутня єдина точка зору. Має місце його ототожнення з інститутом правовим, як комплексом правових норм, які впливають на певний вид суспільних відносин і які мають свій специфічний предмет і метод регулювання [10, с. 234]. Саме такий підхід до загального поняття державно-правового інституту демонструє С. Аваньян [11, с. 23].

Як правильно зазначає О. Скрипнюк, поняття політичного інституту слід відмежовувати від інституту певної галузі права. Він пише, що інститути конституційного права України слід відрізнити від інститутів української держави, а також політичних, соціальних та інших суспільних інститутів. Зокрема, інститути держави,

на відміну від інститутів конституційного права, є не системою норм, а елементом державності, основною одиницею для її аналізу в тій чи іншій країні [12, с. 5].

Поняття державного інституту пропонується також Ю. Тихомировим. Таким інститутом він вважає відносно самостійний структурно-функціональний елемент державної організації, оформлений в організаційно-правові відносини та призначений для вирішення певних державних завдань. Згодом Ю. Тихомиров стосовно політичного інституту уточнить свою позицію, характеризуючи останній як самостійний момент політичної системи, оформлений в організаційно-правові відносини та призначений для вирішення певних завдань політичної влади та управління [13, с. 40].

Це розуміння у своїй основі видається найбільш раціональним, тому що воно відображає специфіку самостійного явища і в той же час враховує зв'язок із правом [10, с. 235].

Таким чином, така ознака політичного інституту, як вирішення певних завдань політичної влади та управління, чітко відмежовує його від інституції громадянського суспільства.

Вчення про інституції громадянського суспільства не розроблено, хоча відповідний термін зустрічається, позначення складових елементів громадянського суспільства зводиться до їх переліку. Залишаються не до кінця визначеними природа, ознаки та класифікація інституцій громадянського суспільства. Тому поняття «інституція громадянського суспільства» по суті випадає з понятійного апарату теорії громадянського суспільства.

Визначення інституції громадянського суспільства, як видається, має передбачати, по-перше, послідовний опис її різних ознак, по-друге, відтворення взаємозв'язків одна з одною, завдяки чому в результаті окремі характеристики інституції громадянського суспільства інтегруються в цілісне поняття. Лише таке визначення буде відображати структурні елементи громадянського суспільства, а отже, зможе служити ефективним засобом пізнання.

Вихідним пунктом вирішення цього завдання повинен бути аналіз головної функції інституції громадянського суспільства, яка одночасно є і метою її існування. Мова йде про задоволення інституціями громадянського суспільства індивідуальних потреб та інтересів її членів.

Задоволення потреб та інтересів будь-якої особи чи групи осіб відбувається через її (їхню спільну) безпосередню діяльність [14, с. 367]. Тобто поведінка члена інституції громадянського суспільства є конкретною системою дій, направлених на досягнення певної мети. Початкове положення цього напрямку аналізу – визнання існування певного набору потреб різних членів інституції громадянського суспільства.

Спонукаючи особу до активності, індивідуальні потреби серед різних структурних елементів ситуації виділяють певні об'єкти, що мають для цієї особи позитивне чи негативне значення з точки

зору їх задоволення. Орієнтуючись у ситуації, член громадянського суспільства, керуючись принципом раціональності, обирає ті з них, які найбільшою мірою сприятимуть реалізації поставленої мети.

Виникає ситуація, коли член громадянського суспільства, спрямовуючи свою активність на досягнення мети, переконується, що її реалізація залежить від іншого члена цього суспільства (який, до речі, перебуває в аналогічній ситуації), і тим самим вимагає їх взаємодії на цьому ґрунті. Саме на основі цієї взаємодії і утворюються інституції громадянського суспільства.

Характерна особливість взаємодії, як зазначалося, полягає в тому, що вона реалізує взаємну залежність членів громадянського суспільства у процесі досягнення їхніх цілей з приводу задоволення своїх потреб. Ця взаємозалежність членів інституцій громадянського суспільства знаходить відображення в їх інтересах. Інтереси взаємозалежних членів громадянського суспільства, на відміну від їхніх потреб, виявляються пов'язаними між собою.

Таким чином, в основі формування інституції громадянського суспільства знаходиться активність членів громадянського суспільства, яка зовні виражається у формі їх взаємодії. Взаємодія, у свою чергу, детермінується інтересами членів інституції громадянського суспільства. Тобто саме інтереси членів інституції громадянського суспільства, відображаючи взаємозалежність забезпечення оптимальних умов задоволення своїх потреб, спонукають їх до взаємодії.

Звідси можна вивести дві ознаки інституції громадянського суспільства. По-перше, структурним елементом інституції громадянського суспільства є її соціально активний член. Так, Г. Блаумер пише: «Мережа соціальних дій, соціальна інституція не можуть функціонувати автоматично на основі якоїсь внутрішньої динаміки; вони функціонують завдяки тому, що індивіди з різними соціальними позиціями щось роблять» [15, с. 63]. По-друге, соціальна активність членів громадянського суспільства обумовлена наявністю необхідності задоволення їх інтересу. Як вже було доведено, в основі інституції громадянського суспільства лежить саме інтерес, а не потреби її членів.

Разом із тим, не всякий процес задоволення інтересів і не всяка соціально активна діяльність є інституцією громадянського суспільства. Так, М. Павенкова пропонує ввести такі критерії віднесення до інституцій, як стійкість і організуючий вплив на соціальне життя. Стійкість означає, що інституція стала самостійним соціальним фактом, відокремлюваним від інших. У такому разі необхідний досить потужний вплив, щоб інститут був змінений. Організуючий вплив інституції на соціальне життя означає, що, по-перше, інституція організовує значну частину соціального простору, по-друге, ліквідація інституції утворює «нішу», яка може бути заповнена тільки порівнянною інституційною конфігурацією, що має ряд співпадаючих ознак. Тобто інституція – це стійке і організуюче соціальне життя утворення [16, с. 8].

Таким чином, взаємодія соціально активних членів громадянського суспільства з метою задоволення своїх інтересів призводить до формування цілісного самостійного утворення, який здійснює соціальний вплив на життя і розвиток цілого суспільства або окремої його частини. Це формування і є інституцією громадянського суспільства. Звідси ще одна ознака інституції громадянського суспільства – її самостійність відносно громадянського суспільства в цілому та інших його елементів. Тобто структурним елементом громадянського суспільства виступає його інституція, а структурним елементом інституції – її соціально активний член з особистим інтересом.

М. Рябчук наголошує, що у повсякденному вжитку громадянське суспільство часто розуміють як розгалужену мережу незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій. Однак тут у нього виникає запитання. Зокрема, яким має бути статус таких організацій? Професійні юристи, теоретики законодавства в Україні й досі з'ясовують, чи можна вважати складовими громадянського суспільства організаціями, що не зареєстровані у встановленому законом порядку? А коли вони формально й зареєстровані, але здійснюють діяльність, не пов'язану із задоволенням інтересів її членів або представленням їх інтересів, деколи діючи взагалі поза межами правового поля? [17, с. 137].

Так, відповідно до ст. 14 Закону України «Про об'єднання громадян», легалізація (офіційне визнання) об'єднань громадян є обов'язковою і здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування. Діяльність об'єднань громадян, які не легалізовані або примусово розпущені за рішенням суду, є протизаконною.

Політичні партії та міжнародні громадські організації підлягають обов'язковій реєстрації Міністерством юстиції України. Легалізація громадської організації здійснюється відповідно Міністерством юстиції України, місцевими органами державної виконавчої влади, виконавчими комітетами сільських, селищних, міських Рад народних депутатів. У разі, коли діяльність місцевої громадської організації поширюється на територію двох і більше адміністративно-територіальних одиниць, її легалізація здійснюється відповідним вищим органом. Про легалізацію (офіційне визнання) об'єднання громадян легалізуючий орган повідомляє у засобах масової інформації [18].

Тобто для легалізації об'єднання громадян достатньо просто письмово повідомити відповідний орган державної влади чи місцевого самоврядування (окрім політичних партій та міжнародних громадських організацій, які підлягають обов'язковій реєстрації).

22 березня 2012 р. Верховна Рада України прийняла новий закон «Про громадські об'єднання» [19]. Закон вводиться в дію з 1 січня 2013 року. Попередній Закон України «Про об'єднання громадян» буде визнано таким, що втратив чинність, з дня введення нового Закону в дію.

Новий закон передбачає надання юридичним особам права об'єднуватися для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення

суспільних економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів; спрощення державної реєстрації громадських об'єднань; спрощення ведення громадськими об'єднаннями господарської діяльності для реалізації статутних завдань.

Схожі норми щодо необхідності легалізації можна знайти і в інших нормативно-правових актах, які регулюють діяльність інституцій громадянського суспільства.

Таким чином, державній реєстрації в той чи інший спосіб підлягають усі інституції громадянського суспільства. Неодноразово наголошувалося, що інституції громадянського суспільства повинні діяти лише в межах правового поля. Це дозволяє досягти принципу рівності інституцій у можливостях представлення різнобічних інтересів їх членів. Тому легалізація, тобто офіційне визнання інституцій громадянського суспільства державою, та здійснення діяльності лише в межах правового поля є обов'язковими ознаками інституцій громадянського суспільства.

Отже, інституція громадянського суспільства являє собою відносно самостійний структурний елемент громадянського суспільства, який діє з метою задоволення інтересів його соціально активних членів у межах правової системи.

До головних ознак інституції громадянського суспільства можна віднести наступні: кожна з інституцій є відносно відокремленою стосовно інших, відмінність кожної інституції визначається можливістю її самостійної діяльності незалежно від діяльності інших; правова урегульованість її діяльності, необхідність її легалізації; структурним елементом інституції громадянського суспільства є соціально активний її член; в основі утворення інституції лежить інтерес, який відображає необхідність члена громадянського суспільства у взаємодії з іншим з метою задоволення власних потреб.

Список літератури: 1. Барабаш Е. С. К вопросу об определении гражданского общества и его взаимосвязи с современным государством / Е. С. Барабаш // Актуальні проблеми політики. – Вип. 10–11. – 2001. – С. 355–360. 2. Вовкогон О. Ю. Інституційний підхід до вивчення соціальних явищ / О. Ю. Вовкогон // Грані. – 2011. – Травень-червень. – № 3 (77). – С. 91–95. 3. Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генезис, структура / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 43–56. 4. Общая социология : хрестоматія / сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; пер. В. Г. Кузьминов ; под общ. ред. Н. И. Лапина. – М. : Высш. шк., 2006. – 783 с. 5. Ганжа А. О. Гуманистическая социология Флориана Знанецкого / А. О. Ганжа, А. А. Зотов // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – С. 112–120. 6. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с. 7. Malikowski M. Instytucja i instytucjonalizacja jako kategorie teoretyczne socjologii / M. Malikowski // Studia socjologiczne. – 1989. – № 1. – S. 138–140. 8. Соціологія : підручник / М. П. Требін [та ін.] ; ред. М. П. Требін ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2010. – 224 с. 9. Макеев С. Соціальні інститути: класичні туманні члення й сучасні підходи до вивчення / С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5–20. 10. Цвик М. В. Проблемы теории социали-

стической демократии (государственно-правовые аспекты) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Цвик Марк Вениаминович. – Х., 1986. – 426 с. **11.** Аваньян С. А. Государственно-правовые институты: понятие и формулирование (применительно к деятельности советов) / С. А. Аваньян // Советское государство и право. – 1977. – № 2. – С. 19–28. **12.** Скрипнюк О. В. Конституційно-правові інститути та норми: поняття, класифікація, структура / О. В. Скрипнюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 3. – С. 5–13. **13.** Тихомиров Ю. А. Государственные институты и закон / Ю. А. Тихомиров // Советское государство и право. – 1980. – № 10. – С. 40–41. **14.** Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с. **15.** Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс. – СПб. : Алетейя, 2000. – 272 с. **16.** Павенкова М. В. Институт и институциональность как социологические категории / М. В. Павенкова // Вестник СПбГУ. – 2001. – Серия 6. – № 3. – С. 2–12. **17.** Рябчук М. Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 271 с. **18.** Про об'єднання громадян : закон України від 16 черв. 1992 р. № 2460-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 1. – Ст. 504. **19.** Про громадські об'єднання : закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI // Голос України. – 2012. – № 70.

Надійшла до редколегії 07.05.2012

Дано определение института гражданского общества, сформулированы основные его признаки; продемонстрированы различия между социальным институтом и социальной институцией; осуществлена попытка показать основные различия между институтом государства и институцией гражданского общества.

Determination of institute of civil society is given, its basic signs are set forth; distinctions between a social institute and social institution are shown; an attempt to show fundamental differences between the institute of the state and institution of civil society is carried out.

УДК 340.12

Л. М. Мозолюк-Боднар

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕЯКИХ ВИДІВ ДЕРЖАВНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Розглянуто основні теоретичні засади фінансової та військової дисципліни. Акцентовано на взаємозв'язку всіх видів державної дисципліни. Запропоновано до розуміння державної дисципліни застосовувати підхід, який полягає у визнанні рівності різних її видів.

Характеристика окремих видів державної дисципліни була та надалі залишається предметом дослідження різних наукових галузей пізнання (педагогіки, економіки, історії тощо). В науковій юридичній літературі різні види державної дисципліни характеризуються переважно з позицій галузевих наук (трудова, фінансова, адміністративна та інших галузей права) та охоплюють в більшості